

IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Михайлов Володимир
(Рівне)

КОНЦЕПЦІЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ XVII – першої половини XVIII ст. У ПРАЦЯХ ОЛЕНИ АПАНОВИЧ

Олена Михайлівна Апанович (1919–2000 рр.) – одна з найвідоміших дослідників козакознавчої проблематики в Україні.

У своїх багаточисленних наукових студіях дослідженнях О. Апанович велику увагу приділила формуванню Збройних Сил українського народу¹.

На нашу думку, вона була автором оригінальної, як для української радянської історіографії, концепції Збройних сил України XVII – першої половини XVIII ст. Виникає питання, що саме спонукало відому дослідницю на такий рішучий крок в тогочасній історіографічній ситуації. Насамперед, цьому сприяла т.зв. «відлига» в радянській історичній науці після жорсткого ідеологічного диктату сталінського режиму².

Вагому роль в даному аспекті мало призначення на посаду першого секретаря ЦК КПУ відомого прихильника української культури та історії козацтва – П. Шелеста.

Існують відомості, що саме за його сприяння було видано одну з найвідоміших монографій О. Апанович³, яка присвячена питанню організації українських Збройних сил. Безперечно такі сприятливі умови «розв'язали» руки багатьом дослідникам козацької проблематики, які зазнавали утисків в часи сталінського режиму.

Значення концепції О. Апанович через її обґрунтування полягає в тому, що вона намагалася в дожовтневий час утвердити ідею державності українського народу в українській радянській історіографії, яка загалом не толерувалась в історичній науці СРСР у післявоєнний час. Крім О. Апанович, фактично дуже мало дослідників відкрито підтримували такі ідеї. Зокрема, найбільш повно думка про неперервність державотворчості українського народу від XII ст. аж до кінця XVIII ст. пролунала у відомій статті І. Бойка⁴.

Дослідниця вважала, що початок створення Збройних сил українського народу припадає на XV–XVI ст.⁵

Однак внаслідок специфічних історичних обставин українським народним масам з кінця XV ст. раз по раз випадало самотійно чинити опір татарським вторгненням і боротися проти турецької експансії⁶. Саме звідси в своїх дослідженнях О. Апанович бачить причини та передумови виникнення українських Збройних сил – козацтва. В умовах боротьби з турецькими і татарськими загарбниками сформувалося українське козацтво – Збройні сили українського народу. З цією думкою погоджується більшість дослідників цього періоду, зокрема, В. Голобуцький⁷. Саме козацтво прийняло на себе одну із державних функцій – захист України від нападу зовнішніх ворогів.

Необхідно погодитися з дослідницею, що український народ, з огляду на особливі умови свого історичного буття, створював Збройні сили, коли існували лише елементи його державності⁸. Одним із поштовхів до формування Збройних сил, на думку О. Апанович, було також заснування Запорозької Січі

у другій половині XVI ст. Завдяки Запорозькій Січі Збройні сили українського народу набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення⁹.

Погоджуються з О. Апанович більшість істориків і в тому, що остаточна організація Збройних сил України припадає на час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, коли багатотисячне повстанське військо органічно перетворилося на Збройні сили України¹⁰. Своєрідним юридичним визнанням наявності Збройних сил України протягом Визвольної війни, на погляд О. Апанович, є реєстри козацького війська, розміри якого визначалися спеціальними договорами: 1649 р. – Зборівським (40 тисяч козаків) і 1651 р. – Білоцерківським (20 тисяч козаків)¹¹.

Зрозуміло, що королівський уряд Речі Посполитої, який завжди вбачав у козацтві загрозу своєму існуванню намагався дипломатичним шляхом зменшити козацький реєстр, тому що під час Визвольної війни 1648–1654 рр., внаслідок масового покаяння селян і міщан, реєстрове військо надзвичайно виросло у кількісному співвідношенні. При цьому слід мати на увазі, що козацьке військо, сформоване з повсталих, за характером і суттю своєю було діаметрально протилежним тій незначній групі реєстрових козаків, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. несли службу у польського короля.

З іншого боку, московський царський уряд також постійно намагався внести розкол в організаційну структуру козацького війська, скорочував кількість збройних сил, оскільки вбачав у козацтві грізну силу. Але в них він бачив і надійну військову опору.

Як вказує О. Апанович, після Переяславської ради 1654 р. боротьбу проти наступу султанської Туреччини і Кримського ханства здійснювало козацьке військо разом з російськими полками, що значною мірою забезпечувало успішний опір турецько-татарській експансії¹².

На нашу думку, таким чином московський уряд намагався планомірно зміцнити свої позиції на Україні. Це переконливо показує як козацьке військо втрачало самостійність як військова організація (одиниця).

Царський уряд, твердить О. Апанович, прагнув зберегти козацтво лише як збройну, до того ж дарову силу, але при цьому хотів підпорядкувати його своїй безмежній владі¹³.

Зокрема, відповідно до указу царського уряду 1706 р. було сформовано, як вказує О. Апанович¹⁴, Українську дивізію, куди ввійшли всі козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Так звані «Решетилівські статті» 1709 р., на думку О. Апанович, включили українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, але слід відмітити той факт, що протягом усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало зберігати багато самобутності в комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування. За такі сміливі висновки О. Апанович постійно цькували в наукових колах, необгрунтовано критикували і зрештою звільнили з посади старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР у 1972 р.¹⁵.

На переконання дослідниці, після ліквідації українського гетьманства у 1764 р., незважаючи на те, що адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні з полковими і сотенними урядами залишився, Збройні сили України фактично було остаточно підпорядковано царському уряду. Лівобережне козацтво продовжувало існувати деякий час як стан, але вже не являло собою окремої автономної військової одиниці і тільки поповнювало легкокінні та

карабінерні російські війська¹⁶.

На Слобідській Україні сутність органів центральної влади була дещо іншою, ніж на Лівобережній, і це, відповідно, знайшло свій відгук в системі військового керівництва. До XVIII ст. слобідські полки, знаходячись під верховним управлінням царя, в певних межах підлягали воєводам, що знаходились у слобідських полкових містах. Як вказує О. Апанович, командир Української дивізії, як начальник слобідських полків, частково включав у коло своїх функцій і судові справи¹⁷. Слобідська Україна знаходилася у віданні Військової колегії царського уряду, але у військовому відношенні продовжувала підлягати безпосередньо командирі Української дивізії.

Велику увагу О. Апанович приділила в своїх працях і принципам комплектування козацького війська¹⁸. Зокрема, вона вважає, що вже на середину XVIII ст. українські Збройні сили склалися з чотирьох структурних частин: лівобережного козацького війська (городові козаки), або, за термінологією офіційних царських документів, «малоросійських полків»; слобідських полків; запорозького війська та найманих – «охотницьких» - полків, так званих компанійців (кіннота) і сердюків (піхота), котрі були складовою частиною лівобережного козацького війська.

На переконання О. Апанович, лівобережні і слобідські полки будувалися майже на ідентичних засадах комплектування. Відповідно, козацька старшина, володіючи спадковими землями, звільнялася від загальних податків і повинностей, одержувала право займатися промислами і торгівлею, та підлягала особливій козацькій юрисдикції. Наділене такими правами і привілеями, козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – на власному утриманні. До того ж у мирний час козаки мали нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у спорудженні їх про що свідчить праця російського історика А. Байова¹⁹. Соціальна, майнова диференціація, яка дедалі більше поглиблювала нерівність у козацькому середовищі, надзвичайно гостро виявлялася саме в його військової діяльності, що підривало міцність і самобутність Збройних сил України – О. Апанович вважає це однією з головних причин занепаду військової могутності козацтва²⁰.

Значного поширення у козацькому війську, згідно дослідженням О. Апанович, набуває такий процес, як наймитування²¹. Відкуповуючись від військової служби, частина заможного козацтва, особливо та, що займалася купецьким промислом, вносила елементи буржуазних стосунків у комплектуванні війська. Дослідниця твердить, що старшина і багаті козаки знаходили джерела вербування наймитів для несення військової служби замість себе не лише серед убогого козацтва, але й міщанства і навіть посполитих селян. Зокрема, російський історик А. Байов в своїй праці наводить приклад, що під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Слобідський регулярний полк складався з десяти регулярних рот загальною кількістю 1100 солдатів, і значний відсоток в ньому склали слобідські селяни²².

Лівобережне козацьке військо, згідно твердженню О. Апанович, комплектувалося з числа так званих городових козаків – ця назва виникла ще за минулих років, щоб відрізнити козаків, які мешкали на «волості», тобто по містах і селах України, від «низових» запорозьких козаків²³. Відповідно облік кількісного складу городових козаків проводився у полках та сотнях, де створювалися так звані компути, тобто списки-реєстри. Основу їх становили так звані «старі козаки», тобто родове козацтво, однак до реєстрів записувалися й представники інших станів, особливо на час воєнних дій, коли зростало

військове значення козацтва. Ось в цьому і є причина, на нашу думку, що незважаючи на протидію старшини, на певних етапах формування козацького війська до нього потрапляли посполиті селяни.

На думку О. Апанович, старшина рішуче протидіяла переходу селян у козацтво. Старшинська адміністрація, відбиваючи інтереси козацької верхівки, провадила політику, спрямовану на цілковиту заборону покозачення посполитих. Як вказує дослідниця, створена 1722 р. Малоросійська колегія розпочала свою діяльність з ревізії всього складу козацтва, сподіваючись максимально виписати покозачених селян. Заборонено було також продавати козацькі землі селянам, оскільки така купівля була одним із шляхів покозачення посполитих²⁴.

О. Апанович наводила свідчення А. Шафонського, представника українського дворянства, що навіть наприкінці XVII ст. він не міг утриматися від обурення, пишучи про покозачення селян за допомогою придбання козацької землі²⁵.

В. Дядиченко, розглядаючи це явище, слушно пояснював його причини, з якими погоджувалася і О. Апанович, що насамперед заборона прийому селян до складу козацтва впливала із загальної політики української козацької старшини, зацікавленої в посиленні експлуатації та покріпачення²⁶.

Деякі козаки, на думку дослідниці, за певних обставин змушені були продавати всі свої землі, внаслідок цього вони опинялися під дією імператорського указу від 8 серпня 1734 р., за яким козак, що продав свою землю і залишився жити на ній, зобов'язаний був відбувати повинності як феодално залежний селянин. Цей указ, власне, фіксував вже усталену традицію, що існувала перед тим як неписаний закон. Оскільки володіння землею визначало соціально-економічне становище козака і забезпечувало його юридичні права та привілеї, старшина домагалася вилучення його землі, аби таким чином перевести козака до категорії посполитих. При цьому, наголошує О. Апанович, старшина вдавалася до недозволених засобів, застосовуючи примус, шантаж, погрози. Як твердить дослідниця, з боку царського уряду спостерігалися спроби запобігти, в усякому разі якоюсь мірою обмежити покріпачення козацтва²⁷. Очевидно, видавалися спеціальні заборони російським та іншим поміщикам на купівлю землі у лівобережних козаків. Полковники, сотники і старшина нижчого рангу, в свою чергу, зловживали своїм службовим становищем для закріпачення козаків. Зрозуміло, що царський уряд намагався зберегти козацьке військо, яке постійно використовував як дарову силу у захисті своїх південних кордонів. Мабуть, найбільшу увагу, на думку дослідниці, цьому приділяв сам Петро I, який своїм указом від 10 серпня 1723 р., адресованим Малоросійській колегії вимагав, щоб українська козацька старшина і навіть російські поміщики, що покріпачили козаків, повідомили про це полкові і сотенні уряди, на які цим указом покладалася обов'язок оформити повернення позбавлених волі козаків до козацького стану. Цим указом закріпаченим козакам дозволялося безпосередньо перевіряти чи записані вони були до компутів, тобто до козацьких реєстрів і повертали до козацького стану. Таких козаків в першій половині XVIII ст. називали «шукачами» козацтва²⁸. Цілком очевидно, що для здійснення широкої програми зовнішньої політики і розв'язання складних завдань внутрішньої політики, царський уряд розраховував на українське козацьке військо. Тим-то, коли в Україні процес закріпачення козацтва настільки активізувався, що українські Збройні сили почали танути, царизм знайшов за необхідне втрутитися і дещо обмежити апетити старшини і російських поміщиків. Проте і сам російський уряд, домагаючись збільшення козацького війська, дивився на розкріпачення

колишніх козаків, як на тимчасовий і крайній захід, пише О. Апанович. Відтоді навіть було внесено ряд обмежень в указ Петра I від 1723 р.

Відповідно, на систему як і на принципи комплектування козацького війська, на думку дослідниці, великий вплив справляла диференціація козацтва. На початку російсько-турецької війни 1735–1739 рр. вона набула таких розмірів, що царський уряд указом від 1735 р. змушений був розділити лівобережне козацтво на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби: на заможний прошарок, який почав називатися «виборними козаками», і на збіднілу категорію, до котрої ще раніше прижилася назва «підпомічників»²⁹. За указом 1735 р. переглядалися полкові компути і, по суті, з козацького війська вилучалися збіднілі козаки – підпомічники, що не могли забезпечити себе необхідним оснащенням. Підпомічники грали важливу роль в забезпеченні Збройних сил України, на що дуже мало зверталася увага у наукових дослідженнях, що стосуються проблематики козацького війська. Зокрема, як вважає О. Апанович, самі підпомічники постачали виборним провіант, зброю, коней, одяг і навіть обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу³⁰.

Таким чином, ми бачимо, що підпомічники в разі відсутності виборних козаків підтримували їхні господарства від занепаду, що було дуже важливо для соціально-економічного розвитку України. Крім того, підпомічники були також головним джерелом комплектування величезної армії погоничів для козацького обозу і регулярних військ. Їх відряджали на різноманітні наряди, використовували при сотенних правліннях і полкових канцеляріях. Підпомічники поставляли провіант і коней також для найманих військ. Отже, підпомічниками були незаможні козаки.

Тимчасом як прояв діалектики соціальних відносин того часу можна розглядати той факт, що багаті козаки, які володіли великими землями або розбагатіли на промислах, отримуючи дозволи виставляти замість себе наймита, забезпечували його і, таким чином, можна сказати, потрапляли в становище підпомічників. Але ця зовнішня спільність між ними і дійсними підпомічниками була оманливою. А насправді, як вказує О. Апанович, їх розмежовувала глибока корінна відмінність. Підпомічники – переважно найбільш безземельне козацтво, що, як правило, поступово зживалося з селянством або, власне кажучи, наймитувало. Багаті ж козаки, які виставляли замість себе наймитів поступово зливалися з козацькою старшиною, або ж примикали до тієї групи старшини, що капіталізувалася³¹.

Зокрема, В. Дядиченко наводить кілька свідчень початку XVIII ст., в яких у тій чи іншій формі загадуються підпомічники на Лівобережжі. Перелічені ним документальні терміни різних категорій козацтва дають уявлення про джерела, з яких формувалася інституція підпомічників³².

На Слобідській Україні, на думку дослідниці, категорія підпомічників знайшла юридичне оформлення ще раніше, ніж на Лівобережжі³³. На них же покладався обов'язок «допомагати» в службі кінним виборним козакам. Вважалося, що мобілізація виборних козаків проводиться відповідно до кількості дворів. Від козацького «грунту» виставлявся один виборний. Збільшуючи кількість підпомічників за рахунок так званих «братів і свояків» царський уряд хотів полегшити і спростити організацію самозабезпечення виборних, а також прискорити мобілізацію в похідне військо у разі відсутності виборних козаків.

На нашу думку, цей принцип негативно впливав на козацьке господарство,

сприяючи його руйнуванню. Адже повна екіпіровка і забезпечення навіть одного козака вимагали великих матеріальних затрат. А за такої ситуації доводилося споряджати в похід від кожного двору по два-три козаки.

Певну увагу в своїх наукових студіях О. Апанович приділяє іншим групам козацького війська, про які наукова література радянського періоду замовчує³⁴, хоча вони відіграли помітну роль в комплектуванні та забезпеченні Збройних сил українського народу.

Серед таких груп О. Апанович говорить про так званих «піших неозброєних» козаків³⁵. Економічний занепад, що охопив під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. південь України, насамперед позначився на становищі козацьких господарств, оскільки переважна більшість козаків була відірвана від праці у сільськогосподарському виробництві. Навіть серед виборного козацтва відбувається інтенсивний процес зубожіння. Як наслідок у всіх полках за кожної військової кампанії, особливо наприкінці війни, чимало козацьких дворів неспроможні були виставити козака з усім спорядженням, зброєю, кіньми та харчами. Саме такі козаки і потрапляли до групи „піших неозброєних” і нерідко виконували у війську функції підпомічників: постачали провіант та фураж кінним козакам і регулярним військам, служили в охороні гарматного парку, були погоничами при старшинському обозі, чатували по містах, будували так звану Українську лінію та інші укріплення тощо.

Отже, на думку О. Апанович, в процесі зубожіння козацтва категорія піших неозброєних була останньою межею, яка відокремлювала виборних від становища підпомічників. О. Апанович пише в одній із своїх монографій про те, що в окремих сотнях піших неозброєних козаків в першій половині XVIII ст. було більше п'ятдесяти відсотків від загальної кількості козацтва³⁶.

До генеральних старшин, гетьмана та полковників для виконання різних доручень прикріплювалися козаки певного куреня. Вони звільнялися від усіх інших обов'язків, у тому числі і від військової служби. Їх О. Апанович виділила в окрему категорію - «курінчиків»³⁷. Ця козацька група була досить привілейованою верствою в Збройних силах і від них насамперед залежало донесення різних доручень від вищого командування до нижчих за рангом сотенних і старшинських адміністрацій.

О. Апанович дослідила і іншу структурну групу Збройних сил, таку як під сусідки³⁸. Як відомо з джерел, підсусідки, що являли собою зубожілих козаків та селян, не мали землеволодінь, мешкали на чужих дворах: старшинських, козацьких, міщанських, селянських, поміщицьких. Існували вони «від свого заробітку», тобто наймитуванням. До них відносилися й зовсім безпритульні селяни, які за користування помешканням відробляли у своїх господарів.

Отже, як ми бачимо, козацьке військо не було чимось застиглим, закостенілим у соціальному розумінні. З одного боку, частина козацтва «відкраювалася» від війська і закріпачувалася старшиною та поміщиками або ж через убогство сама вибувала із нього. З другого – козацьке військо час від часу поповнювалося за рахунок таких соціальних груп, як підсусідки, підпомічники, селяни, міщани.

Звісно, що козак на військову службу мав з'являтися особисто. Але цей головний принцип комплектування Збройних сил України, на думку дослідниці, з кінця XVII ст. систематично порушувався³⁹. Набуває щораз більших розмірів практика відправки замість себе на військову службу, в похід, а надто на будівництво різних фортифікаційних споруд інших осіб.

У кінці XVII ст. мали місце навіть грошові внесення замість особистої участі в поході, стверджує О. Апанович. З цього приводу історик В. Дядиченко

наводив кілька розпоряджень російського уряду за період кінця XVII – першої чверті XVIII ст. відносно того, щоб «во оном походе были вся старшина и реестровые казаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылал»⁴⁰.

Отже, з цих слів відомого дослідника, можна зробити висновок, що царський уряд всіляко турбувався, особливо під час походів, про боєздатність Збройних сил – козацького війська, тому і видавав подібного плану укази, що забороняли козакам, які могли забезпечити себе всім необхідним в поході, надсилати найманців, які, звичайно, в більшості своїй були не професійними, не мали бойової практики і не брали участі у військових походах. Фактично, наявність таких указів, і до того ж неодноразових, переконливо свідчить про поширення явища наймитування в козацькій військовій службі.

Наймитування в козацькому війську надто поширилося під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. зокрема, на переконання дослідниці, справи сотенних і полкових канцелярій за ці роки рясніють вимогами російських командирів відправляти в похід самих господарів, а не наймитів. Чинним на той час законодавством дозволялося в окремих випадках відправляти козакам замість себе наймитів. Зокрема, згідно твердженню О. Апанович, дозволялося відправляти замість себе наймита у випадку тяжкої хвороби, стихійного лиха, пограбування господи, смерть кого-небудь із сім'ї, що мало спричинити до занепаду господарства⁴¹. Але в більшості випадків козаки умисно створювали ці обставини, щоб не йти до походу, а відправити замість себе наймитів.

Таким чином, загальний характер військової повинності для козацтва Лівобережної та Слобідської України не включав чисельних винятків, які узаконювали місцеві уряди.

Ще більш поширеним явищем, на думку О. Апанович, були спроби привілейованого козацтва просто ухилитися від військової служби, навіть не відправляючи замість себе заступників⁴². Це, зрозуміло, спричинювало не лише до деградації бойових якостей армії, а й до кількісного зменшення українського війська. Серед старшини, яка відповідала за найважливіше – укомплектування козацького війська і мала своєчасно забезпечити цілковиту його мобілізацію та очолювати козацькі полки, сотні і загоны в поході, зустрічалося багато тих, хто намагався ухилитися від військової служби. Передусім старшина прагнула відправити замість себе заступників («наказних»), тобто старшину рангом нижче, а іноді й просто рядових козаків. Старшина і привілейована козацька верхівка – бунчукові та значкові товариші – не лише самі уникали військової служби, але й, зокрема, оберігали своїх дітей від військових повинностей, і особливо від участі у війні.

Таке становище настільки ввійшло в практику, що вважалося непохитним. Вони використовували в даному випадку один єдиний принцип, оскільки при мобілізації до війська господарча одиниця вважалася основою – цим принципом прагнули скористатися старшини та привілейоване заможне козацтво для звільнення членів своєї сім'ї від військової служби.

Таким чином, на думку дослідниці, у козацькому війську намічалася тенденція замінити в умовах війни принцип відбування військової служби від кожного маєтку або двору загальною подушною мобілізацією. Це сприяло незадоволенню серед старшини та привілейованих прошарків козацтва і викликало всілякий опір з їхнього боку. Тому мобілізація старшинських дітей та дітей привілейованої верхівки козацтва завжди проходила з надзвичайними ускладненнями і ніколи не була достатньо успішною.

Рядове козацтво, як і старшина, мобілізувалося за територіальною

ознакою. Територіальний принцип комплектування козацького війська зберігався протягом всього часу його існування. Кожна адміністративно-територіальна одиниця – сотня і полк – під час мобілізації було основою й джерелом комплектування військових одиниць, насамперед – полків і сотень. Організація комплектування і мобілізація, як звичайно, починалася з вказівки Генеральної військової канцелярії, що на підставі указу вищого російського командування видавала ордер про підготовку і збір козаків до походу. Курінь за своєю малочисельністю ніколи не виступав як тактична одиниця, але завжди виконував адміністративно-господарчо-організаційну функцію.

Незважаючи на те, що практично мобілізація війська починалася в куренях, основною первинною ланкою її вважалася сотня. Включення козацького війська безпосередньо до російських збройних сил і підпорядкування його командирам Української дивізії, за твердженням дослідниці, ще більше ускладнили процес мобілізації козаків, збір полків та відправлення їх у похід. Укази про мобілізацію проходили багато інстанцій, тому, звісно, що готування до походу проводилося завчасно⁴³. Така система, зрозуміло, несприятливо відбивалася на козацькому господарстві, скасовуючи ініціативу і порушуючи сезонний ритм сільськогосподарських робіт.

До Збройних сил України, на думку О. Апанович, включалися і наймані (охотницькі) полки⁴⁴. Наймані війська, за своїми принципами комплектування, характером діяльності і системою забезпечення відрізнялися від Лівобережного і Слобідського козацького війська. Лише в їх організації та управлінні можна знайти, на нашу думку, спільні риси. На ці війська, створені гетьманським урядом наприкінці 60-х років XVIII ст. для виконання завдань внутрішньої політики – придушення опору народних мас зростаючому кріпосницькому гнітові, – покладалася насамперед поліцейські функції. В. Дядиченком досить широко висвітлено цей аспект діяльності найманих військ наприкінці XVII – початкові XVIII ст.⁴⁵ Ці війська охороняли гетьмана до скасування гетьманського уряду у 1764 р., затримували українських та російських селян-втікачів, перешкоджали переходам селян на Правобережжя, а також на слободи і втечам їх на Запоріжжя, стояли на караулах при перевозах та в інших місцях, де проводилися різні збори, перешкоджали покаянню селян і наймитів, стежили за настроями козаків та старшини. Водночас охотницькі війська відігравали велику роль у сторожовій та прикордонній службі, а особливо в боротьбі проти татарського наступу. Навідміну від городского козацтва, мобілізація якого відбувалася дуже повільно та не могла повністю задовольнити потреб військового захисту України – наймані полки, що існували, на погляд дослідниці, як постійні військові одиниці, були набагато мобільнішими, тому в разі раптового нападу вони могли дати своєчасну відсіч ворогові.

Отже, крім поліцейських функцій до обов'язків охотницьких військ входив і захист краю. Піхотні їх частини постійно вартували також артилерію всього козацького війська. Комплектувалися наймані війська переважно за рахунок міщанства, оскільки категорично заборонялося брати до них осілих селян. Селян-втікачів відкликали з війська і повертали поміщику. Побоюючись кількісного зменшення Лівобережного і Слобідського війська, царський уряд забороняв брати до охотницького війська і козаків. Гетьманський уряд, створюючи війська, які тепер уже протиставлялися народним масам, прагнув укомплектувати їх насамперед за рахунок чужоземців. Наймані війська, за твердженням О. Апанович, поділялися на охочекомонні (компанійські) і охочепіхотинські (сердюцькі)⁴⁶. Таким чином, вони склалися з кавалерії і

піхоти, хоч цей поділ і був досить умовним. Кількість найманих полків, як і співвідношення між кінними і пішими серед них, не була сталою. Невизначеним був і склад окремого охотницького полку. Насамперед він був значно меншим, ніж городовий полк. Військово-господарськими одиницями охотницького війська були полк, сотня і курінь. За визначенням О. Апанович, наймані солдати охотницьких полків отримували платню, повне утримання натурою та одяг військового взірця – «барву»⁴⁷. Зброєю та набоями наймані солдати і їх старшина повинні були забезпечуватися самі за рахунок отримуваної ними платні. Джерелами для забезпечення охотницьких полків, грошовою платнею та одягом були кошти Військового скарбу, а натуральні збори або еквівалентна їм щомісячна платня стягувалася з посполитих та міщан, у хатах і на подвір'ях яких розквартирувалися наймані війська. Натуральне постачання найманих військ, яке називалося стацією було покладено на плечі селян.

Отже, як ми бачимо, місцеве населення було обтяжене тягарем утримання охотницьких військ, які становили складову Збройних сил України.

Щодо організації, упорядкування та забезпечення Лівобережного, Слобідського козацьких військ та російських регулярних полків, то ці аспекти багато в чому залежали від українського народу й козацтва, яке належало до категорії малоземельних або безземельних, як вказує О. Апанович⁴⁸. Зокрема, ми вже аналізували, що активну участь в забезпеченні козацького війська відігравали підсусідки і підпомічники. Забезпечення та озброєння козацького війська рушницями, шаблями, гарматами, боєприпасами, провіантом, одягом, фуражем, кіньми також здійснювалося за рахунок народних мас України. О. Апанович звернула увагу також на те, що залишилося в свій час поза увагою дослідників історії козацтва – на організацію і впорядкування сторожової і допоміжної служби в Україні, її завдання⁴⁹.

Отже, глибоке дослідження фактичного матеріалу привело О. Апанович до переконливого висновку про те, що «...українське козацтво створило оригінальне, самобутнє фортифікаційне мистецтво, яке формувалося і вдосконалювалося в умовах боротьби українського народу проти чужоземної агресії та внутрішніх експлуататорів, а також під впливом західноєвропейського і російського військово-інженерного мистецтва»⁵⁰.

Тимчасом необхідно зробити деякі критичні зауваження щодо праць О. Апанович, що стосуються формування Збройних сил України XVII - першої половини XVIII ст. На нашу думку, дослідниця залишила поза увагою соціально-економічні відносини Лівобережжя і Слобожанщини, які, безперечно, мали пряме відношення до формування Збройних сил України XVII – першої половини XVIII ст. Важко погодитися з О. Апанович і в тому, що під час війни 1735–1739 рр. в зимові періоди «абсолютно весь український народ залучався до активної збройної боротьби проти турецько-татарських вторгнень». Варто було б підкреслити також міжнародний характер боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії, що співпадав з інтересами народів Європи, яким загрожувало турецьке нашествя.

Таким чином, аналізуючи творчий доробок О. Апанович в царині історії козацтва в контексті самобутньої концепції Збройних сил України, необхідно відмітити, що О. Апанович безперечно, підтримуючи ідею безперервності державотворчих процесів в Україні зробила неоціненний внесок в розвиток української радянської історичної науки XX ст. Вона детально проаналізувала принципи комплектування, організації, забезпечення, військову тактику, мобілізацію, бойове і фортифікаційне мистецтво українського козацтва.

Концепція є досить оригінальною за своєю суттю, оскільки в склад Збройних сил України О. Апанович включала не тільки лівобережні, правобережні, слобідські козацькі формування, Військо Запорізьке, а й також російські регулярні частини, які на той час були сформовані і діяли на території України, а також наймані війська. О. Апанович звернула увагу в своїй концепції на найбільш дискусійні питання, які в контексті історіографічної ситуації середини ХХ ст.⁵¹ ігнорувалися дослідниками козацької спадщини та історії козацтва.

Рецензент: Шеретюк В.М. – к.і.н., доц., декан історико–соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

¹ Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – 300с.; Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 224с.; Апанович О. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. – 1970. – №9. – С. 23–35.; Апанович О. Українське козацьке військо// Народна армія. – 1998. – 11 липня. – С.7-8.; Апанович О. Роди військ українського козацтва // Народна армія. – 1998. – 3 жовтня. – С. 6–9.

² Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в сер. 1950 – на поч. 1970-их років // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє. – Львів, 2005. – С. 73.

³ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 224 с.

⁴ Бойко І. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – №8. – С. 32.

⁵ Апанович О. Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648–1654 років. – К., 1954. – С. 94.

⁶ Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50-70-ті роки XVII ст. – К., 1961. – С. 231.

⁷ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К.: АН УРСР, 1961. – С.362.

⁸ Апанович О. Джерела ЦДГА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини XVIII ст.// Архіви України. – 1971. – №6. – С.175.

⁹ Апанович О. Запорізька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – С.68.

¹⁰ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1971. – Ч. 1–2. – С.140.

¹¹ Апанович О. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників// УІЖ. – 1995. – №4. – С. 41.

¹² Апанович О. Українське козацьке військо// Народна армія. – 1998. – 11 липня. – С. 7.

¹³ Апанович О. Козацька республіка// Молода гвардія. – 1990. – 4 січня. – С. 8.

¹⁴ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 68.

¹⁵ Пальок В.В., Шульга І.Г. [рец. на:] Збройні Сили України першої половини XVIII ст. // УІЖ. – 1969. – №9. – С. 146–147.

¹⁶ Апанович О. Роди військ українського козацтва// Народна армія. – 1998. – 3 жовтня. – С.8.

¹⁷ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 74.

¹⁸ Апанович О. Національно - визвольні війни доби феодалізму// УІЖ. – 1965. – №12. – С. 80.

¹⁹ Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. – Т.2. – Спб., 1916. – С. 231.

²⁰ Апанович Е. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на изначальном этапе Освободительной войны (1648 г.)// Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. – М., 1954. – С. 170.

²¹ Апанович Е. Переселение в Россию накануне Освободительной войны 1648-1654 гг.// Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. – М., 1954. – С.165.

²² Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. – Т.2. – Спб., 1916. – С. 248.

²³ Апанович О. Чортомлицька Запорізька Січ. До 345-різниці заснування. – К.: Українське козацтво, 1998. – С. 74.

- ²⁴ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – С. 54.
- ²⁵ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.116.
- ²⁶ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 118.
- ²⁷ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.121.
- ²⁸ Там же. – С.147.
- ²⁹ Голобуцький В.О. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат Украины, 1957. – С. 321.
- ³⁰ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 149.
- ³¹ Апанович О. Українське козацтво – явище планетарне// Самостійна Україна. – 1992. – №42. – С. 9.
- ³² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 324.
- ³³ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 150.
- ³⁴ Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – №6. – С. 114.
- ³⁵ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 152.
- ³⁶ Там же. – С. 153.
- ³⁷ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 155.
- ³⁸ Там же. – С.158.
- ³⁹ Апанович О. Роди військ українського козацтва// Народна армія. – 1998. – 3 жовтня. – С. 9.
- ⁴⁰ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 385.
- ⁴¹ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 100.
- ⁴² Апанович О. Запорізька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – 89с
- ⁴³ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.178.
- ⁴⁴ Апанович О. Українське козацьке військо// Народна армія. – 1998. – 11 липня. – С. 8.
- ⁴⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 397.
- ⁴⁶ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. –С. 184.
- ⁴⁷ Апанович О. Українське козацтво – явище планетарне// Самостійна Україна. – 1992. – №42. – С. 10.
- ⁴⁸ Апанович О. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 175.
- ⁴⁹ Там же. – С.211.
- ⁵⁰ Там же. – С.195.
- ⁵¹ Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970. – С. 247.